

A pedagógiai tér minőségi dimenziói

Értelmezési lehetőségek – elmélet és gyakorlat

A társadalom- és a kultúratudományok számára a TÉR társadalmi alkotásként jelenti a kutatás tárgyát, mely által a kultúráról és az identitásról alkotott fogalmainkat árnyalhatjuk. A tér mindenkor a hozzá társuló kulturális jelentések révén gondolható el. Felosztásának alapvető formái – a falu, a város, a régió vagy a nemzetállam – kulturális rendszerek termékei, melyek egyrésztől elképzeléseket hoznak létre, másrésztől konszenzusokat teremtenek az általuk meghatározott jelentésekről. Hogyan jelenik meg a tér fogalma és hogyan értelmezhető a pedagógia segédtudományaiban? Dolgozatomban a tér antropológiai és szociológiai értelmezése után az építészeti tértípusok alapján a pedagógiai tér minőségi dimenzióit szeretném ismertetni. Végül rámutatok az iskolai terek minőségi dimenzióinak gyakorlati jelentőségére.

1. A tér

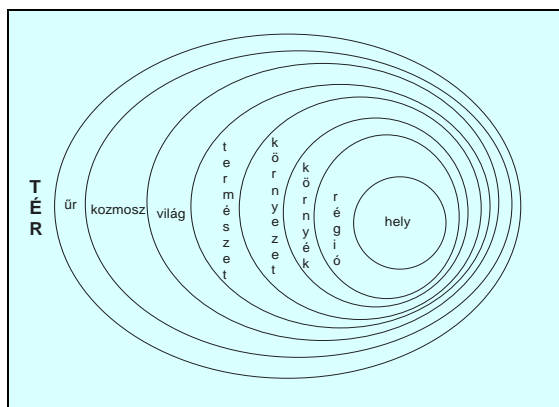
„...Mert tudom az idő mindig idő
S a tér csak tér és mindig az
S ami létezik csak időben létező
S csak a térben igaz...”

T. S. Eliot: Hamvazószerda (Vas István fordítása)

1.1. A tér fogalma és értelmezése a pedagógia segédtudományaiban

Az alábbiakban a tér fogalmát rendszerezem a természet- és társadalomtudományok nézőpontjából; antropológiai, építészeti, geometriai, földrajzi és pszichológiai, valamint szociológiai szempontból egyaránt.

A tér mint gyűjtőfogalom az alábbi fogalmakat mint részhalmazokat foglalja magában: űr, kozmosz, világ, természet, környezet, régió, hely (1. ábra).

1. ábra A tér részhalmazai (Sanda, 2009)

Minden tudománynak saját térfogalma van. A geometriában például a teret három kiterjedése különbözteti meg a felülettől, a vonaltól és a ponttól. A geometriai tér minden irányban azonos minőségű, egyenletes. A geometriai térben két pont közötti távolság ugyanakkora, akár függőleges, akár vízszintes irányban vannak egymástól. Ezzel szemben a fizikai térben nem mindegy, hogy függőlegesen vagy vízszintesen akarunk eljutni egyik pontból a másikba! A földrajzi tér szerint fennsíkban vagy alföldön élünk; meleg, hideg vagy mérsékelt éghajlati övezet alatt; városban, faluban vagy tanyán lakunk.

„...*tér és idő keresztjére vagyunk feszítve...*” írja Simone Weil (Weil, 1998), mert a jelenben való **létezés**, a megélt **idő**, és a **hely** kapcsolódnak a **tér** fogalmához. Valahol, valamiben, valahogyan lenni – egzisztenciális meghatározottság. Az emberi lét helyzetértékelő alapfogalmai térbeli viszonylatokat kifejező szavakkal csengenek össze: *kívül-belül, fent-lent, közel-távol, magasan-mélyen* lenni – fizikai, pszichikai és szellemi alaphelyzeteket is jelölnek. Ebből következően beszélhetünk egy diskurzus teréről, a szeretet teréről vagy a lehetőségek teréről. Ezek mindegyike poláris viszonyt feltételez, mindig két egymástól különböző között feszül ki a tér. Olyan relációk ezek, amit a telítettség mér: a szabad lehetőségek realizálódásának mértéke szerint. Mértéke lehet továbbá az, ami a teret a hely nyugalmat jelző állapotától dinamikusan megkülönbözteti.

Ebből következik, hogy tér az, ami folyamatosan születőben van, lehetőség és realizálódás feszültségében, a realizált súlyos jelenvalósága és a lehetőség vibrálása között. A tér része, alkotója mindaz, ami benne megtörténik. És éppen azért, mert születés és megtörténés nem kézzelfogható, csak tetten érhető, esetleg leképezhető például a három dimenzió geometriájába is. A leképezés már megfosztó, merevítő az összes dimenzió gazdagságához képest. Kézzelfoghatóvá már csak a vetülete válik, a lenyomat. Ettől a lenyomattól a visszaút a tettenéréshez – szabad lehetőség és realizálódás közötti feszültség újraélésében – a megtörténésen keresztül vezet. Ha a teret elemezni akarjuk, kezünkben csak a vetület, a minta, a lenyomat marad, vagy ezek különböző egymáshoz kapcsolódásai (*Schneller, 2003*). Ezért a térről – véleményem szerint – csak úgy érdemes beszélni, ha benne értjük a léthelyzetek és megtörténések gazdagságát, és csak ilyen értelemben beszélhetünk a **pedagógiai terek vizsgálatáról/vizsgálhatóságáról** is.

Ebben az értelemben az építés – mint emberi tevékenység – **alakítandója** maga a tér. Aki épít, teret szül, a megtörténés irányában tagolja a lehetőségek mérhetetlen gazdagságát. Ennek az építésnek ritmusa van, ami lehallgatható. A ritmus a tagolás ritmusa, amellyel a két poláris viszonyban lévő kapcsolata jön létre. Ennek a ritmusnak – mint a zenében – vannak alapformái, amelyek az eltérő téralkotási módokban közösek. Az alapformák vetületi képei elemezhetők, lehetnek nyelvi, zenei, geometriai minták, de mindenképpen létezésük strukturáltságának lenyomatai. Ilyen módon az építés alapfogalma a tér, az emberi gondolkodás és nyelv élő egészébe helyezhető.

Az emberi tér nem homogén, mint a geometriai tér, hanem az egyes pontoknak más és más jelentésük van. Itt töltöttem a gyermekkoromat, ide jártam

zeneiskolába, mutatunk a térképen egy városra, az utcán egy házra, és oda szeretnék elmenni, kutatni! – mondjuk. Az életünk érzellemmel telített, jelentőségteljes pontjait **helyeknek** nevezzük. A helyek érthetően mást és mást jelentenek az egyes embereknek. A mohácsi csatamező nekünk magyaroknak vészt, a törököknek dicsőséget jelent. A természeti adottságokat részben eltérően ítéljük meg, mert sokan szeretik, van aki meg nem kedveli a sík vidéket, és van olyan természeti jelenség, amit hasonlóan élünk meg, például a nyári zápor után a horizonton megjelenő szivárványt csodáljuk és fenségesnek tartjuk.

A természeti adottságokat megjelöljük, és ezzel helytávát adjuk, például azáltal, hogy elnevezzük: például Vérmező, Ördögárok. A hegycsúcokat póznaállítással, zászlókkal jelöljük meg. A kertés házak, nyaralók udvarára dús lombosított dió-, hárs- vagy gesztenyefát ültetünk, mert kellemes, hűvös az árnyéka. Amikor anyagot mozgatunk meg, építünk, mert nem más az építészet, mint emberi terek, azaz helyek kialakítása. Az építészeti terek természetesen ennél többnyire sokkal bonyolultabbak, például a hegycsúcsra épített kilátó, ami amellelt, hogy megjelöli a legmagasabb földrajzi pontot, az erdei iskola tanulóinak a tapasztalati úton történő tanulás helye, ahonnan körbetekintve a korábban csak tankönyvből vagy filmfelvételekből ismert biológiai, földrajzi, meteorológiai jelenségek valóságosan megtapasztalhatók.

Védett helyeket teremtünk magunknak a természet viszonyaitól szemben, például lakóházat építünk. Régen várakat építettek, melyek védelemül szolgáltak az ellenséggel szemben. Kápolnákat, templomokat építünk, ahol közösen imádkozhatunk. Műhelyt a munkához, boltokat a kereskedelemhez, vendéglőket, hivatalokat, kórházat és nem utolsósorban iskolákat, ahol tanulhatunk, illetve taníthatunk.

Amos Rapoport az épített környezet jelentéseinek három szintjét különbözteti meg (értelmezésében e három szint az urbanizációs folyamatok megközelítésének módját is jelenti):

- *felső szint*; a kozmológiák, kulturális rendszerek, világnézetek, filozófiai rendszerek, pl. a szent tér stb. szintje;
- *középső szint*; mely az identitás, státusz és jólét, a hatalom és hasonlók kifejezője. (Ezek a tevékenységek, magatartásformák és minták inkább rejtett, mélyen fekvő, mint eszközszerű aspektusai;)
- *alsó szint*; mely a tér mindennapi használatára vonatkozik. (Anyagi jellegű jelek, melyek lehetővé teszik a használati módok, társadalmi helyzetek, a várható magatartás azonosítását. Ily módon a használók képesek megfelelően és kiszámíthatóan viselkedni, megvalósulhat közöttük az együttműködés.) (*Rapoport, 1994*)

A modern tér felfogható akként, hogy a tér mint tartály, mint egy semleges, mérhető keret vesz körül bennünket, amely ugyanakkor absztrakt, mert egy univerzális, általános-közös tér, amely egyszerre szociális-kulturális tér is.

Mircea Eliade *A szent és a profán* című alpművében részletes tárgyalja az emberiség korai időszakainak tér- és időfelfogását. Összehasonlítja a történelmi

korok vallásos térfelfogásait a korunkra jellemzőnek tartott profán térfelfogással. Erről így ír: „*Bennünket azonban nem annyira a vallásos tértapasztalás végtelen különbözőségei érdekelnek, mint inkább az, hogy mi a közös mindezekben a tapasztalásokban. Mert hasonlítunk csak össze a nem vallásos ember viszonyát ahhoz a térhez, amelyben él, a vallásos embernek a szent térhez fűződő viszonyával, és azonnal felismerjük, mekkora különbség van e két viselkedés között*” (Eliade, 1987).

Emellett fontos kérdés a tér homogeneitásának vagy inhomogeneitásának kérdése. A történeti korok embere számára a szent helyek, azok centrumában lévő – égi és földi összeköttetést biztosító – „világtengelyek” (*axis mundi*) szakítják meg a tér homogeneitását. Ezek körül a centrumok körül terül el a rendezett világ, a „kozmosz”, és ami rajta kívül esik, az a „káosz”. E térbeli tagoltság leírását így foglalja össze: „*A vallásos ember számára a tér nem homogén*”. Ugyanis vannak részei, amelyek a többitől gyökeresen különböznek, ezeket nevezi jelentésteli tereknek. A tér inhomogeneitását tükröző vallásos tapasztalat a „világalapítás” ősi élményére mutat, ugyanis ahol a szent a térben manifesztálódik, ott mutatkozik meg a valódi valóság, és ezáltal a világ életre kel. Ennek okát így magyarázza: „*Először ez a térben létrejövő törés teszi lehetővé a világtérképzést, mert igazán ez teremti meg a fix pontot. (...) A szent betörése a világban nemcsak egy fix pontot jelent a profán tér meghatározatlanságában, hanem egy »nívótörést«, a különböző kozmikus síkok, az ég és föld, a föld és az alvilág között, s így az egyik létmódból a másikba való átmenet lehetőségét teremti meg. (...) A szent betörése révén létrejött fix pont ezek után már a centrum, mely lehetővé teszi a tájékozódást és a »mi« világunk »horizontális« kifejtését. Így válik a világ káoszból kozmoszá, rendezett világgá. A vallásos ember csak megszentelt világban képes élni, mert csak az ilyen világ részesül a létben, és ezáltal csak ez létezik valóban. A vallásos ember létre szomjúhozik. A lakott világot körülvevő »káosztól« való félelem és a semmitől való rémület szoros kapcsolatban áll egymással*” (i. m. 58).

Véleményem szerint ez utóbbi állítás nemcsak a vallásos emberre vonatkozik, hiszen maga Eliade is úgy vélekedik, hogy tökéletesen profán egzisztencia nem létezik, mégis szükség van e különbségtételre, hiszen itt elsősorban a térfelfogások különbözőségének megragadása a célunk. A szent tér tehát egy szilárd pontot ad, ezáltal a kaotikus világban való tájékozódás lehetőségét, képességét a világalapításra és reményt a „valóságos” életre. A profán térfelfogás ezzel szemben a tér homogeneitását és az egyes helyek relativitását képviseli. Igazi orientáció nem lehetséges, mert a „szilárd pont” többé nem egyértelműen ontologikusan alapozódik meg. Ez a pont feltűnik és eltűnik az idő változásának megfelelően. Korunk világról pedig Eliade így nyilatkozik: „*Nincs is igazi »világ« többé, hanem egy »összetört« univerzum darabjai, többé-kevésbé semleges helyek végtelen amorf mennyisége, melyek között az ember – az ipari társadalomban való élet kötelezettségeitől hajtva – ide-oda mozog*” (i. m. 18).

Ennek ellenére a profán téren belül is vannak olyan értékek, amelyek a vallásos térélmény inhomogeneitására emlékeztetnek. Vannak a térnek megkülönböztetett pontjai; természet, környezet, környék, tájak, melyek a többitől minőségileg

különböznek. Például az otthon, az első szerelem helye, vagy egy idegen város meghatározott pontjai, melyekhez katonakori emlékek kötődnek. Ezek a helyek a magát már tökéletesen vallástalannak tartó ember számára is különös egyedi jelentőséggel bírnak: ezek privát univerzumának szent helyei. Ezt a jelenséget *Eliade* a modern ember „kriptovallásos” viselkedéseként értékeli. *Eliade* gondolati rendszerének jelentősége témánk szempontjából nemcsak abban áll, hogy a vallásos embernek a különböző korszakokban jelentkező térfelfogásait mutatja be, hanem hogy a vallásos és profán térfelfogás szembeállításával a térszerveződés olyan törvényszerűségeire mutat rá, melyek feledésbe merültek, illetve modern világunkból látszólag kihullottak. Nyilvánvaló azonban, hogy ezen rendező elvek történeti örökségeként az ember által alakított környezetben fennmaradtak, s mint ilyenek térbeli tapasztalatainkra és ezáltal térfelfogásunkra is döntő kihatással vannak.

Ezek a rendező elvek manifeszt módon, vagy „visszahúzódva a tudatalattiba” alakítják a térrel szemben támasztott mai igényeinket is. „*A tér olyan dimenziójára mutat rá itt Eliade, melynek kifejeződése korunkban csaknem teljesen az esztétikumba tolódott át, vagy éppenséggel eltűnt. Ha jelen van, úgy történeti minták utánzásának igényeként, vagy például a monumentalitás iránti vonzódásként jelentkezik*” (Schneller, 2002). *Eliade* értelmezése ugyanakkor azt is láthatóvá teszi, hogy milyen nagy jelentősége van az „alapításnak” mint közösségi tettnek, mint a közösségi akarat megnyilvánulásának a legtágabb értelemben vett „otthonteremtésben”. Az otthon itt egy orientációs pont az egyén életében, s mint ilyen nemcsak a térbeli orientáció, hanem a hely révén a társadalommal való identifikáció számára is támpontot nyújt. A káoszt és a kozmoszt szembeállítva a kozmikus rend eredőjét egy tér és idő felett álló intelligenciának tulajdonítja.

A helyek különbözősége mindennapi tapasztalatunk a fizikai térben is. A természet, domborzat, víz, nap, növények, kövek, épületek, tantermek, tárgyak és mindaz, ami ott történt, tesznek egyszerűvé és megismételhetetlenné számunkra egy-egy helyet. A hely otthont jelent, nemcsak fizikai, hanem szellemi értelemben is – nevelő – személyiségformáló hatása létezésünk minden szférájára kihat.

Tér és hely különbségét, egymáshoz való viszonyát így írja le *Hamvas Béla*: „*A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, hacsak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal határolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható, és alakja körzővel és vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több mint ez az egy. (...) A helynek nemcsak fizikája, hanem metafizikája is van, és nemcsak látvány, hanem génusz. Ezért nem határozható meg, csak lerajzolható, mert nem kiszámítható, mert arc. A terek fogalmak, a helyek nevek...*” (Hamvas, 1988).

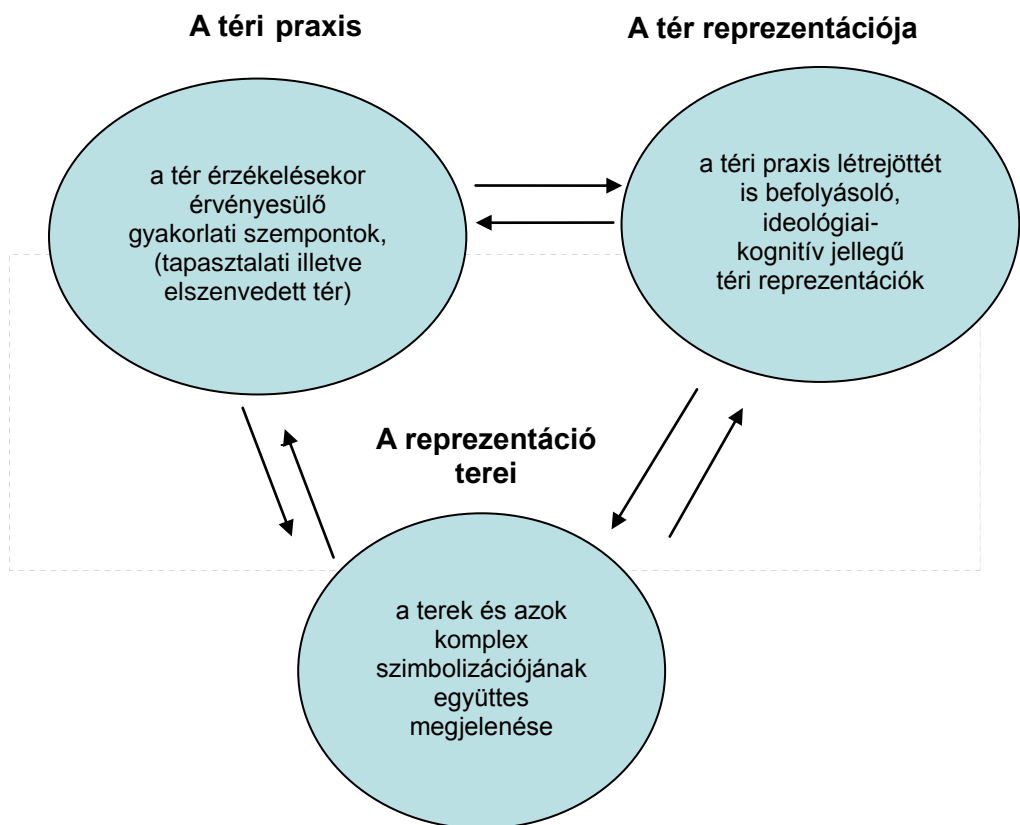
1.2. A tér értelmezése a szociológiában

A társadalmi terek létrejötteinek és értelmezésének elméleti koncepcióját elsőként a francia marxista szociológus *Henri Lefebvre* fogalmazta meg. 1974-ben megjelent munkája, *A tér létrehozása* (Lefebvre, 1974) a teret az időhöz hasonlóan társadalmi

konstrukcióként értelmezi. *Lefebvre* ideológiai alapon kritizálja a kapitalista társadalmat és termelési viszonyokat. Az ipari társadalom fejlődése nyomán kialakuló modern társadalmi tér alapvető jellemzői a fragmentáltság, továbbá a tér áruba bocsáthatósága, annak mind homogénebbé válása, továbbá a tér csereérték-jellegének nivelláló szerepe (Löw, M. – Steets, S. – Stoetzer, S., 2007).

Lefebvre a társadalmi tér dimenzióit egy triáddal modellezi (2. ábra). Ennek egymással kölcsönhatásban álló elemei a következők:

- *a téri praxis (pratique spatiale)*, amely magába foglalja a tér érzékelésekor érvényesülő gyakorlati szempontokat (tapasztalati, ill. elszenvedett tér). Ezek eredményezik a nem reflektált hétköznapi szintjén álló megtapasztalt/átélt tér létrejöttét, illetve újraalkotását. Ebbe a csoportba tartoznak a téri viszonyok által meghatározott viselkedésformák olyan elemei, mint a termelési és reprodukciós rutin és annak megközelítésmódjai által létrehozott különböző tér-formák. Ide sorolhatók a téri viszonyok testi átélésének, illetve elszenvedésének tapasztalatai is.
- *a tér reprezentációja (représentation de l'espaces)*, amely a téri praxis létrejöttét is befolyásoló ideológiai-kognitív jellegű téri reprezentációkat foglalja magába. Ezeket leginkább a tudományok (például matematika, filozófia, építészet és szociológia stb.) rendezik a tér kognitív értelmezése során fogalmi szinten megjelenő formába. Ilyen jellegű konstrukciók például a matematikai-fizikai modellek, amelyek terek formájában teszik lehetővé a téri viszonyok értelmezését.
- *a reprezentáció terei (espaces de l'représentation)*, a terek és azok komplex szimbolizációjának együttes megjelenése, melyet az önkifejezés és megélés terei alkotnak. Ezek elsősorban azokhoz a képekhez, szimbólumokhoz kapcsolódnak, amelyek kiegészítik a térben megjelenő tevékenységeket, továbbá a térrel kapcsolatos elgondolásokat.

2. ábra: A társadalmi tér ábrázolása Lefebvre triádjával
(Löw, M. – Steets, S. – Stoetzer, S., 2007)

A térnek ez az összetevője is mindig az adott társadalom uralkodó rendjének, az azt kifejező diskurzusoknak van alávetve. Ez a térdimenzió a legalkalmasabb a korábban bemutatott téri reprezentációk imaginációjára. Ilyen jellegűek a művészet ellenállást kifejező terei, vagy a modern kort megelőző időkből származó, az éppen adott társadalom archaikus rétegeibe lesüllyedő mitikus téri képek.

A társadalmi terek létrejöttének és felépítésének másik – a szociológiában széles körben elfogadott – elmélete Pierre Bourdieu nevéhez fűződik. A társadalmi, illetve a szimbolikus térre vonatkozó elképzeléseit először *Finom megkülönböztetések (La Distinction)*, majd az azt társadalmi cselekvéssé fejlesztő *A gyakorlati észjárás (Raisons pratiques, Sur le théorie de l'action)* című munkájában fejti ki részletesen (Bourdieu, 1994, idézi: Németh, 2008).

Bourdieu kiinduló hipotézise szerint a különböző társadalmi pozíciók, diszpozíciók (habitusok) és állásfoglalások (a társadalmi ágensek választásai) szoros összhangban állnak a társadalmi viszonyokkal: azok különbségei egyben tükrözik az egyes társadalmi rétegek közötti különbségeket, illetve távolságokat is. Ez a társadalmi különbség, illetve távolság az általa társadalmi térnek elnevezett fogalom alapvető jellemzője. Ez „olyan elkülönült, egyidejűleg létező, de

egymáshoz képest kizáró pozíciók összessége, amelyeket kölcsönös kizárólagosságuk, egymásra vonatkoztatottságuk és a közöttük lévő távolság, valamint hierarchia (alatt, fölött, között) viszonyok határoznak meg” (i. m. 16).

Ebben a – valós társadalmi viszonyok vizsgálata által megragadható – társadalmi térben az egyes személyek (ágensek), illetve csoportok pozícióit gazdasági és kulturális tőkéjük megoszlása határozza meg. Ebből következően az egyes ágensek annál több közös tulajdonsággal rendelkeznek, minél közelebb állnak egymáshoz a fenti két dimenzió mentén. A gazdasági és kulturális ösztöke potenciális tulajdonosai: nagyvállalkozók, szabadfoglalkozásúak, művészek, valamint a mi vizsgálatunk szempontjából jelentős szakmai csoport részeként az oktatási rendszer különböző szintű szereplői: az egyetemi és középiskolai tanárok a társadalmi térben is elkülönülnek a kevesebb gazdasági és kulturális tőkével rendelkező rétegektől. Németh szerint az alapfokú oktatási rendszer képviselői, a tanítóság a magasan kvalifikált szakmunkások és az alacsonyabb státuszú közalkalmazottak csoportjához közel (a viszonylag magas kulturális tőke és az alacsonyabb gazdasági tőke birtokosai között) helyezkedik el (Németh, 2008).

Bourdieu megállapítása szerint az egyes társadalmi csoportok állásfoglalásainak tere a diszpozíciók vagy habitusok terének közvetítésével tükrözi azok társadalmi pozícióinak terét: „a különbségtevő távolságok rendszerének – amely meghatározza a különböző pozíciókat a társadalmi tér két dimenziójában – az ágensek (vagy az ágensekből képzett osztályok) tulajdonságai, vagyis gyakorlatuk és az általuk birtokolt javakban fennálló különbségtevő távolságok rendszere felel meg. A pozíciók minden osztályához egy pozíciók által kondicionált habitus (vagy ízlés) osztálya rendelhető, valamint ezen habitusok, illetve generatív képességük révén közvetített javak és tulajdonságok szervezett együttese, amelyet a stílus rokonsága egyesít” (Bourdieu, 2002). Ez a kondicionált habitus mint elkülönült és ugyanakkor megkülönböztető gyakorlatokat generáló alapelv határozza meg például az egyes csoportok fogyasztási szokásait, szabadidős tevékenységét, politikai beállítódását. Az ágensek, illetve csoportok tágran értelmezett fogyasztási szokásai a birtokolt javakat – ideértve a kulturális javak fogyasztását – tekintve determináltak. „A különböző pozíciókhoz kapcsolódó különbségek, vagyis a javak, a gyakorlatok és főleg a modor eltérései (ugyanúgy, mint egy nyelv fonémakészlete vagy egy mítoszrendszert alkotó megkülönböztető jegyek és különbségtevő távolságok együttese) minden társadalomban szimbolikus rendszereket alkotó különbségekként, tehát megkülönböztető jelekként működnek” (i. m. 19).

Bourdieu a kulturális javak, saját terminológiájával a „kulturális produktumok” elemzése, a „lehetőségek terének” kialakítása során a társadalmi mező (képzőművészeti, irodalmi vagy tudományos mikrokozmosz) vizsgálatát is fontosnak tartja. „Ha kapcsolatot teremtünk a művek (a formák és stílusok), az állásfoglalások (amelyek csak akkor érthetők meg, ha viszonylatrendszernek tekintjük őket, a fonémarendszerhez hasonló jegyek, vagyis a megkülönböztető távolságok rendszerének) tere és az iskolák vagy szerzők tere (azaz a kulturális termelésen belüli megkülönböztető pozíciók rendszere) között, összeegyeztetjük a

belső és a külső, a formalista, valamint a szociológiai szempontú megközelítés eredményeit” (id. Németh, 2008).

1.3. A tér antropológiája

Edward T. Hall amerikai antropológus a városi tér használata, a városi viselkedés változásainak vizsgálata során vezette be a proxemika fogalmát, mely a kommunikáció és a hétköznapi tevékenységek során a személyek között betartott távolságot, az ember távolság- és térérzékelését, a társaktól való távolságtartás fiziológiai, pszichológiai, szociális és kulturális összetevőit vizsgálja. Kiemeli a verbális és non-verbális, testi, térbeli kommunikáció kultúrafüggő különbségeit (Hall, 1980). Külön említést érdemel a térérzékelés komplexitása, melyben az érzékszervek – szem, fül, orr – mellett a bőr és az izmok is részt vesznek.

A proxemika részterületei:

- Infrakulturális, amely a viselkedést vizsgálja.
- Prekulturális, amely a fiziológiai vonatkozásokat tárgyalja.
- Mikrokulturális; a proxemikai megfigyelések zöme erre irányul.

A mikrokultúra megnyilvánulásait tanulmányozó proxemika a tér három alapvető kategóriáját különbözteti meg: a tér *kötött*, *részben kötött* és *kötetlen* típusát. Az egyes szintek egymásra vonatkoztatásának módszertani nehézségét a kultúra eredendő meghatározhatatlansága okozza. A kultúra meghatározhatatlansága annak következménye, hogy az egyén és a társadalom kulturális megnyilvánulásai egy időben több szinten zajlanak.

Minden organizmus életében döntő szerepet játszik a redundancia, vagyis az, hogy az egyik érzékelési rendszer által szállított információt – hiba esetén – más rendszerek pótolják. Az emberi kultúra is nagy redundanciával dolgozik. Ha nem így volna, szinte képtelenek lennének a kapcsolatteremtésre. A fogalmi modell és az osztályozási rendszer feladata, hogy kifejtse a közlés magától értetődő részeit, és jelezze a részek egymáshoz való viszonyát. Az ember anyagi eszközöket hozott létre territóriumának kiterjesztéséhez, továbbá kialakította a határait jelző látható és láthatatlan jeleket. Ezáltal a területiség körülírhatóan meghatározott. Ezt a tértípust a proxemikában *kötött térnek* nevezzük.

1.3.1. A kötött szerkezetű tér

Egyének és csoportok tevékenysége megszervezésének egyik alapvető módja a kötött tér, amely megszabja a viselkedés lehetőségeit, például településszerkezet, házak típusa, iskolák belső, alaprajzi elrendezése. Gyakori hiba, hogy építészeti tervezőmunkájuknak csak a vizuális vonatkozásaival törődnek – azzal, ami látható.

Általános tapasztalat, hogy az ember egy életen át magával hurcolja a kötött térről kisgyermekként – óvodás, kisiskolás korban szerzett élményeit. (A térérzékelés vonatkozásában az egyik legfontosabb különbség az egyes kultúrák között, hogy az emberi szervezet anatómiai és viselkedési sajátosságainak más-más vonásait hangsúlyozzák.)

1.3.2. A részben kötött szerkezetű tér

Az individuum viselkedése alapján lehet:

- egymástól távontartó – szociofugális tér, például a vasúti váróterem, illetve
- egymáshoz közelítő – szociopetális tér, például kávéházak asztalkái.

Fontos hangsúlyozni e jelenségek egyes kultúráktól való függőségét. Ami az egyik kultúrában szociofugális tér, az a másikban esetleg szociopetális. Továbbá, hogy ezek nem érték kategóriák, mivel a szociofugális tér nem feltétlenül rossz, illetve a szociopetális tér sem feltétlenül jó. Ami az egyik kultúrában kötött térelemnek minősül, azt egy másikban részben kötöttnek tekintik és fordítva.

1.3.3. A kötetlen tér

Az individuumok szempontjából talán a legfontosabb, mert a másokkal való kapcsolatteremtésben szerepet játszó távolságokat soroljuk ide. A kötetlen térelemeket pontosan körül lehet határolni, és döntő jelentőségük minden kultúra lényeges összetevőjévé avatja őket; például egy lakás vagy tanterem berendezése.

Minden élőlény számára, de az embernek kiemelten fontos, hogy a másik emberhez képest milyen fizikai távolságban van. Az emberek egymás iránt táplált pillanatnyi érzéseitől függ, hogy mennyire közelítik meg egymást. E felismerés kapcsán a pszichológia a társas érintkezésben a kötetlen tér négy típusát különbözteti meg: *intim, személyes, társasági* és *nyilvános* tértávolságot (mindegyik közeli és távoli szakaszra bontható):

- Intim vagy bizalmas távolság – közeli szakasz (0–15 cm között): a birkózás, szeretkezés, vigasztalás és gyámolítás zónája.
- Intim vagy bizalmas távolság – távoli szakasz (15–45 cm között): nincs direkt kontaktus, de a kezünkkel elérhetjük és bárhol megfoghatjuk vagy megsimogathatjuk a partnerünket.
- Személyes távolság – közeli szakasz (46–75 cm között): a partnerek végtagjai még megérinthetik egymást. Abból, hogy a partnerek egymástól mekkora távolságot tartanak, következtethetünk a viszonyukra, az egymás iránt táplált érzelmeikre.
- Személyes távolság – távoli szakasz (76–120 cm között): „kartávolság”. Ilyen távolságból olyan témákat szokás megbeszélni, amelyekben személyesen érdekeltek vagyunk.
- Társasági távolság – közeli szakasz (121–210 cm között): ez az optimális távolság a tanár-diák munkakapcsolatban. A kommunikáció során senki sem akarja megérinteni a partnerét. Ez a távolság a személytelen ügyek megtárgyalására való, bár a közeli szakaszában több személyes mozzanat van még, mint a távoliban.
- Társasági távolság – távoli szakasz (211–360 cm között): a társasági távolság maximumán folytatott üzleti vagy társasági beszélgetés hivatalosabb jellegű. Ha ebben a távolságban elveszítjük a társunk tekintetét, kirekesztjük őt, és a társalgás elakad. A tanítás során a tanárnak –

különösen a hátsó padosorokban helyet foglaló diákokkal – folyamatosan törekednie kell a szemkontaktus fenntartására.

- Nyilvános távolság – közeli szakasz (361-750 cm között): *Martin Joos* „formális stílus”-nak nevezi ezt a beszédmódot (idézi: *Nemes-Nagy*, 1998). A kapcsolat fenntartásához jelentősen megemelt hangerőre van szükség.
- Nyilvános távolság – távoli szakasz (751 cm-től): „színpadi távolság”. Nagyobb közönség előtt, illetve nyilvános szereplés alkalmával ez az optimális távolság, de a kommunikáció nemverbális részének közvetítése szinte teljes egészében a gesztusokra és a testhelyzetekre hárul, továbbá a beszédtempó is lelassul.

1.4. Az építészeti tértípusok

(a) nyitott és zárt tér

A nyitott térnél a talaj fölé a szabad ég borul, mint a legrégebbi, ma is működő görög színházban, Epidaurosban, vagy a modern sportcsarnokok esetében. A zárt tér oldalt helyenként vagy teljesen zárt, és gyakran felülről is fedett.

(b) a hosszanti és a centrális tér

A hosszanti tér mozgásra sarkall, míg a központos tér a figyelmet a középpontba vonzza.

(c) a lapos és magas tér

A lapos térnél a belső magasság kicsi, nyomasztó; a magas térnél a falak és az oszlopok az égbe törnek. Lehet felszabadító hatású, de kiválthatja az elérhetlenség érzését is.

2. A tér minőségi dimenziói

A tér kvalitatív dimenziói a tér azon tulajdonságait jellemzik, amelyek a társadalmi használatból erednek. Tehát a minőségi dimenziókon a tér egyes pontjainak tartományai különböző társadalmi megjelöltséget értjük. „*A tér egy tartománya ugyanis elsősorban nem egy háromdimenziós koordinátarendszerben elfoglalt helyével, hanem például rendeltetésével, társadalmi hovatartozásával, egy közös szimbólumrendszerben elfoglalt helyével, történetével jellemezhető*” (*Schneller*, 2002).

A tér minőségi dimenziói a tér társadalmi használatából eredő valósággrétegekre utalnak, ugyanis maga a társadalmi-emberi létezés is többdimenziós, az ember több dimenzióban, valósággrétegben él egyszerre, az ember tagozódik bele a valóság egészébe. Nem kíván külön indoklást, hogy az épített emberi környezet térbeli világa azon kor társadalmának, társadalmi viszonyainak térbeli lenyomata, amely azt a környezetet létrehozta (*Gelléri*, 2002). Így az épített környezetnek mindazt a gazdagságot, azaz dimenziógazdagságot, illetve szegénységet, azaz dimenziószegénységet tartalmaznia kell, amit a többdimenziós társadalmi létezés magában hordoz. A társadalmi-közösségi lét dimenziógazdagsága rendkívül komplex jelenség, melynek meghatározása nem könnyű feladat, hiszen a

valósággrétegek száma szinte tetszőlegesen sok lehet, ugyanis különböző minőségi jegyek is csoportosíthatók egy-egy főbb dimenzió szerint. „*Célszerűbbnek tűnik a teret használó, érzékelő, birtokló és formáló ember létének dimenzióit figyelembe venni*” – írja Schneller István.

Ez a felosztás összefügg azzal, ahogy az ember a valóság egészébe a különböző valósággrétegek mentén beletagozódik (Habermas, 1999).

Mely egésznek tagja az ember, és milyen fajta egésznek része az általa használt tér? Hamvas Béla írja *Közös életrend* című esszéjében, hogy a társadalmat különféle felosztásban, és így különböző módszerekkel lehet vizsgálni:

- a társadalom mint természet,
- a társadalom mint lélek,
- a társadalom mint szellem,
- a társadalom mint közösség (Hamvas, 1988).

A társadalom e dimenziók mentén tagozódik, ezért ilyen és hasonló dimenziókba lehet besorolni a tér minőségi dimenzióit, vagy, ahogy korábban fogalmaztuk, a tér különböző valósággrétegekhez kötődő megjelöltségét. Schneller gondolatmenetét követve azt állítjuk, hogy az épített környezet téri világában, ideális esetben a társadalom, a társadalmi viszonyok szervezett, tagolt rendszere megjelenik, és így jönnek létre a tér különböző minőségi dimenziói. Természetesen ezen dimenziók meglétének, hiányának, a tér ilyen erővonalainak, tagoltságának kimutatása nem kényszeríthető normatívákba, sem egyéb mérhető kategóriarendszerekbe. „*Ezek a dimenziók, mivel több különféle kvalitatív tulajdonság csoportosításaiként jönnek létre, szükségképpen lágy kategóriák, melyek nehezen definiálhatók, részint nehezen határolhatók el egymástól, továbbá mint már említettük, szinte tetszés szerinti számú dimenzió vehető figyelembe, és így a most következők tulajdonképpen sűrítmények, minőségi tulajdonságok sűrítményei. Ezért nem definíciót adunk, amelyek meghatározhatók, hanem tartalmukat próbáljuk meg a hozzájuk tartozó minőségi tulajdonságok felsorolásával meghatározni*” (Schneller, 2002).

Továbbra is Schneller eszmefuttatását követve kíséreljük meg a tér minőségi tulajdonságainak egyes dimenziókba sorolható csoportjait leírni.

2.1. Minőségi dimenzió: a tér használhatóságán nyugvó minőségi dimenzió, funkcionális-működési dimenzió

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége helyértéke a funkcionális térszerkezetben elfoglalt helyel értelmezhető. Használati értéke van. Térbeli környezetünk egy-egy darabjának jól meghatározható rendeltetése van, s e dimenzió szempontjából így jellemezhetjük őket: ez erdő, ez szántó, az pedig lakóház vagy lakóterület, amaz műhely, gyár vagy iparterület, ez üzlet vagy bevásárlóközpont, amaz pedig iskola vagy oktatási centrum. A rendeltetés szerint elkülönülő funkcionális elemek egymáshoz közel helyezkednek el, vagy az egymásmellettséget kizárják, összeköttetést igényelnek és így tovább. E működést biztosító elemek és a közöttük összeköttetést biztosító hálózati elemek egy

funkcionális vagy működési szerkezetet alkotnak. E szerkezet jelzésére alkalmas például egy iskolaépület esetében annak funkcionális sémája. Ilyen jellegű elemzés olvasható egy speciális német internátus térszerkezetének vizsgálatáról, amelynek lényege az, hogy a belső szabadság kontrolljaként hogyan biztosítható mégis építészeti megoldással – egy kiszögellésként megépített üvegfülkével – a felügyelet (Mikonya, 2003). E funkcionális szerkezet alapján mondjuk, hogy a tér működési vagy funkcionális dimenzióban strukturált vagy tagolt, azaz egy adott pontjához vagy részéhez a rendeltetés, a valamire szántság minősége rendelhető hozzá.

2.2. Minőségi dimenzió: a tér érzékelhetőségén, az egyes részeihez való kötődés eltérő mértékén nyugvó, pszichikai-territoriális dimenzió

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége az ember pszichológiai-antropológiai adottságai, privát és társas viselkedésének meghatározó jegyei elemi helyhez kötődései révén történik. Térbeli helyzet-meghatározásainkhoz kötődnek a *fent* és a *lent*, a *közel* és a *távol*, az *alacsony* vagy a *magasan* értékelő kategóriái. Vannak kitüntetett irányok, amelyek a felegyenesedett ember testtartásával, valamint a gravitációval kapcsolatosak, és vannak különböző tulajdonságokkal rendelkező kitüntetett égtájak. Vannak hallható, belátható, bejárható és ezekkel ellentétes térrészek. Vannak jól érzékelhető, imázsalkotó térelemek. Strukturálódik a tér a szülőföld – haza, a szülőváros – falu, valamint az otthonos és az idegen kategóriák szerint is.

Ebben a dimenzióban a tér strukturáltsága egyfajta individuális vagy csoporttudaton alapuló pszichikai helyzetértékelésen, helyzetérzésen, érzelmi kötődésen alapul.

2.3. Minőségi dimenzió: a társadalom értékhierarchiáján nyugvó társadalmi-szellemi dimenzió

Ebben a dimenzióban a tér egyes pontjainak megjelöltsége a társadalmilag elfogadott értékek szimbolikus megjelenítése által történik. E harmadik minőségi dimenzióba azok a tulajdonságok sorolhatók, amelyek a tér társadalmi jellegével, tulajdonságaival kapcsolatosak, melyek az ember társadalmi lény mivoltának tükröképei. Ebből a szempontból nemcsak magán- és közterületek vannak ugyanis, hanem a két véglet között megannyi átmenet: egyének, családok, szakmai közösségek privát, fél-nyilvános és nyilvános terei. Profán világunkban is vannak kitüntetett helyek, ünnepek, találkozások számára fenntartott terek és mindennapi térségek, valamint természetesen kimondottan szakrális és profán terek is. Tagozódik például a középiskolai kollégium könyvtárterme – mint közösségi tér – a saját laptopjukat wifivel szabadon használók, illetve az asztali gépeknél hosszan egymásra váró, szerényebb anyagi hátterű diákok jövedelemszint szerint való hovatartozásnak megfelelően.

Amennyiben a tér társadalmi hovatartozása mint egy értékrendszer szellemi kifejeződése megjelenik, akkor beszélhetünk a tér e társadalmi-szellemi dimenzióban vett struktúrájáról.

2.4. Minőségi dimenzió: a „hely és szellem”, a *genius loci* hagyományozott értékein nyugvó történeti-közösségi dimenzió

A tér egy adott részének nemcsak helyzeti vagy helyi értéke lehet, hanem időbeli-történeti is. Ez a történetiség lehet társadalomtörténeti és formatörténeti érték egyaránt. A tér egy adott helye történeti és közösségi megjelöltséget hordozhat.

Ha tekintettel vagyunk a hely szellemére, az azt jelenti, hogy újra párbeszédet kezdünk a városi és a természeti környezet egyedi jellegzetességeivel, és ez lehetőséget nyújt arra, hogy magunk is tudatosabban figyeljünk az adott hely történeti, közösségi erőterére.

Egy-egy hely évszázadok óta piactér, átkelőhely vagy iskola stb. volt. Az egyes történeti korok építészeti stílusai is megjelölik a tér egyes helyeit. Ezek a helyek, tértartományok eltérő mélységű múlttal rendelkeznek, így eltérő mértékben sűrítik magukba az ott lejátszódó események jellegét. A történeti közösségi dimenzióban való megjelöltségnek tekintjük azt a világnézethez kötődő térszemléletet, azaz azt a rendet, amely az egyes térbeli egységek egymáshoz való viszonyát megszabja. Mindezek együtt összefoglalhatók abban, hogy a történeti-közösségi dimenzióban vett tagoltság a hely szellemét, azaz a *genius loci*-t hordozza, s ez az, ami a legnehezebben megragadható a minőségi dimenziók közül (*Debuyst, 2005*).

Amint a fenti leírásokból látható, a tér minőségi dimenzióinak meghatározása e dolgozat keretei között, hipotetikus jelleggel és csak vázlatosan történt. Ennél egzaktabb megragadása – úgy vélem – csak egy konkrétan adott környezet elemzésénél lehetséges. Továbbá a minőségi dimenziók ilyenén elkülönítése önmagában kissé mesterkéltnak tűnik, hiszen mindegyik egy konkrét térben jelenik meg, egymástól sokszor nem is elválasztható módon. A dimenziók egysége abban mutatkozik meg, hogy egy-egy épített környezetben – a vizsgálatunk szempontjából releváns esetben –, például egy iskolaépületben mindezek a dimenziók egy egységes, konkrét térben együtt jelennek meg.

A minőségi dimenziók elkülönítésének értelme a tér tagoltságának bemutatásánál mutatható ki. Ugyanis az épített környezetben megragadhatók olyan tértartományok, melyek elhatárolása során az egyes dimenziók uralma döntő, illetve maga az elhatárolás ezen dimenziók szerint történik. A környezetalakítás, ezen belül például az iskolaépítészet jelenkori válságát fentiek figyelembevételével úgy is jellemezhetjük, hogy a tér szervezésében, tagolásában többnyire csak egy szempontot, dimenziót, tudniillik a működési-funkcionális dimenziót alkalmazza. Környezeti minőség viszont csak a négy dimenzióban való tagoltság együttese révén jön létre. A jó, a rossz vagy a felszabadító környezet e komplex szempontrendszer szerint határozható meg.

3. Összegzés

A tér fogalmának értelmezésével, majd a tér antropológiájának és minőségi dimenzióinak áttekintésével körvonalazódott egy elméleti keret, melyben „megragadhatóvá vált” az absztrakt pedagógiai tér. A XX. század iskolaépítészetét vizsgálva – néhány kivételes példától eltekintve – az iskolaépületek tervezésekor a

funkcionális szempontok kizárólagosságának érvényesülését tapasztaljuk. A proxemika három részterületének – *infrakulturális, prekulturális* és *mikrokulturális* – harmonikus és egészlegességre törekvő szem előtt tartása, továbbá a – vitathatatlanul legfontosabb – funkcionális-működési szempontok mellett a tér *pszichikai-territoriális, társadalmi-szellemi* és *történeti-közösségi dimenzióinak* figyelembevétele az iskolaépületek tervezésénél az oktató-nevelő munkát segítő új pedagógiai términőséget eredményezhet.

IRODALOM

- Bourdieu, P. (1979/1994): *Raisons pratiques, Sur le théorie de l'action*. Magyarul: Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Debuyst, F. (2005): *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Bencés Kiadó, Pannonhalma
- Eliade, M. (1987): *A szent és a profán*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- Eliot, T. S. Versei (1978) Lyra Mundi sorozat. Európa Könyvkiadó, Budapest. 87.
- Gelléri Gábor (2002): A földrajzi fordulat. Térben gondolkodás a világ olvasására. *Tér és Társadalom* 2002/3. sz.
- Habermas, J. (1999): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Osiris Kiadó, Budapest
- Hall, T. E. (1980): *Rejtett dimenziók*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Hamvas Béla (1988): *Közös életrend*. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadása, Budapest
- Hamvas Béla (1988): *Öt géniusz. „Életünk könyvek”*. Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, Szombathely
- Lefebvre, H. (1974): *La Production de l'espace*. Éditions Anthropos. Paris
- Löw, M. – Steets, S. – Stoetzer, S. (2007): *Einführung in die Stadt- und Raumsoziologie*. Verlag Barbara Budrich, Opladen & Farmington Hills
- Mikonya György (2003): *Kiút vagy tévút? Reformpedagógiai újítások a német internátusi nevelésben*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 112-115.
- Nemes-Nagy József (1998): *A tér a társadalomtudományban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület Kiadása. „Ember – Település – Régió”. Budapest
- Németh András (2008): A néptanítói tudás konstrukciója az elemi népoktatás enciklopédiájában. *Iskolakultúra*. **18**. 5-6. 86-103.
- Rapoport, A. (1994): *Spatial Organization and the Built Environment*. In: Ingold, T. (szerk.): *Companion Encyclopedia of Anthropology, Culture and Social Life*. Routledge, London.
- Sanda István Dániel (2009): *A pedagógiai terek vizsgálata. Különös tekintettel a XX. századi magyar iskolára*. Doktori értekezés (kézirat). ELTE PPK, Budapest
- Schneller István (2002): *Az építészeti tér dimenziói*. Librarius Kiadó, Kecskemét
- Weil, S. (1998): *Ami személyes, és ami szent*. Vigília Kiadó, Budapest